

В. І. ПУШАЙ

Володимир Іванович Пушай, кандидат юридичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, суддя Харківського апеляційного господарського суду

ДО ПИТАННЯ ПРО СПОСОБИ ЗАМІНИ ОСІБ У ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Проблематика заміни осіб у зобов'язаннях, на фоні істотного прискорення розвитку майнового обороту, не втрачає своєї актуальності. У сучасних умовах пошкваллення обігу майнових прав, коли договірною практикою генеруються нові конструкції зміни сторін зобов'язальних правовідносин, питання про способи заміни осіб у зобов'язаннях повинно стати предметом ґрунтовних наукових досліджень, зокрема з огляду на його прикладну значущість.

Метою даної статті є дослідження основних проблем, що виникають у зв'язку із застосуванням способів заміни осіб у зобов'язаннях, практикою застосування цивільно-правових норм про відступлення права вимоги і пов'язаними з цим питаннями процесуального правонаступництва.

Слід зазначити, що в юридичній літературі означене питання було предметом досліджень в різних аспектах, його розробляли у своїх працях такі науковці, як І. В. Спасибо-Фатєєва, О. О. Кот, Н. С. Кузнецова, В. А. Белов, Л. О. Новосолова та ін. Крім суто теоретичних проблем, варто звернути увагу на широке коло складних питань, поставлених практикою застосування судами відповідних норм цивільного законодавства. Зокрема, окремі з них останнім часом були предметом уваги Верховного Суду України. Так, у постанові Верховного Суду України від 3 квітня 2013 р. у справі № 6-21цс13 аналізується серед інших питання відмежування договору застави майнових прав, який є способом забезпечення виконання зобов'язання, і правочину щодо розпорядження майновими правами, оскільки цей договір не передбачає зміну кредитора в зобов'язанні, на відміну від правочину відступлення права вимоги, за яким відповідно до ст. 512 ЦК України здійснюється заміна кредитора в зобов'язанні¹.

Між тим, певне коло проблем залишилося поза увагою проведених наукових досліджень, що негативно впливає на правозастосовну та договірну практику. Насамперед потребує дослідження питання про специфіку застосування способів відступлення права вимоги у розрізі окремих видів зобов'язань.

Заміна осіб у цивільно-правових зобов'язаннях, залежно від сторони, на боці якої вона здійснюється, буває двох видів:

- 1) заміна активної сторони зобов'язання – кредитора;
- 2) заміна пасивної сторони зобов'язання – боржника.

Цивільне законодавство України містить правила про підстави і способи заміни осіб у зобов'язанні серед норм, що визначають загальні положення про зобов'язання (гл. 47 ЦК). Аналіз цих норм дає підстави для наступних висновків.

По-перше, має місце певна непропорційність у законодавчому регулюванні заміни кредитора порівняно із зміною боржника. Якщо підстави заміни кредитора у зобов'язанні чітко визначені ст. 512 ЦК, то для підстав заміни боржника аналогічна цивільно-правова норма відсутня, у ст. 520 ЦК лише міститься вказівка про те, що боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. Виходячи з цього, підстави заміни боржника у зобов'язанні можуть бути визначені виходячи з аналізу ст. 512 ЦК, що дає змогу визначити такі підстави заміни боржника, як передавання обов'язків за правочином та правонаступництво.

По-друге, способи заміни як боржника, так і кредитора у зобов'язанні можуть бути розподілені на договірні, недоговірні й змішані. До останніх може бути віднесено правонаступництво. Наприклад, юридична особа, що виділяється на підставі договору, може бути визначена наступником обов'язків іншої юридичної особи.

Наведений у ст. 512 ЦК перелік сформульовано законодавцем у невичерпний спосіб, заміна активної сторони може відбуватись також з інших підстав, передбачених договором, законом або рішенням суду. Втім, уміщення переліку до ст. 512 ЦК має істотне наукове і прикладне значення. Існування конструкції ст. 512 ЦК виключає конкуренцію різних способів заміни кредитора у зобов'язанні. Так, передача за заповітом права вимоги тягне за собою заміну первісного кредитора спадкоємцем у порядку правонаступництва (п. 2 ч. 1. ст. 512 ЦК), її не можна розглядати як відступлення права вимоги за правочином у розумінні п. 1. ч. 1. ст. 512 ЦК. Російські науковці з приводу відсутності аналогічної норми у ЦК РФ зазначали, що ця прогалина істотно ускладнює дослідження відповідних проблем, її доводиться усувати, досліджуючи всю сукупність норм, причому не тільки матеріального, а й процесуального права². Крім того, існування законодавчо закріплених підстав заміни кредитора є істотним кроком до побудови розвиненої та ефективної системи передачі прав і обов'язків.

Втім, легальна конструкція підстав заміни кредитора має окремі недоліки. Зокрема, відсутній єдиний критерій, за яким певні обставини, перелічені у ст. 512 ЦК, відносять до способів чи підстав заміни сторони у зобов'язанні.

Способи заміни кредитора у зобов'язанні, що використовуються у ст. 512 ЦК, можуть бути класифіковані за різними критеріями.

За ступенем участі первісного кредитора вони поділяються на умовні та безумовні. Причому перша група підстав не виключає участі первісного кредитора у зобов'язальному правовідношенні, тоді як друга передбачає повне його вибуття з цього правовідношення. До умовних підстав слід віднести виконання обов'язку боржника майновим поручителем, заставодавцем чи третьою особою, часткове відступлення права вимоги за правочином, а до безумовних – правонаступництво.

За спрямованістю волі осіб підстави заміни кредитора можуть бути поділені на такі, що передбачають реалізацію права шляхом його передачі іншій особі, та ті, які спрямовані на виконання обов'язку або досягнення іншої мети. До першої групи належить відступлення права вимоги та правонаступництво, до другої – виконання обов'язку боржника майновим поручителем, заставодавцем чи третьою особою.

За ступенем самостійності способи розподіляються на самостійні й несамостійні. Підстави першої групи є самостійними юридичними механізмами, у той час як ті, що належать до другої, – складовими інших правових конструкцій. До першої групи відносить відступлення права вимоги за правочином, суброгація, до другої – виконання обов'язку боржника поручителем, заставодавцем (майновим поручителем).

У правовій нормі, що аналізується (ст. 512 ЦК), на нашу думку, об'єднані різні за своєю природою поняття. Так, якщо відступлення права вимоги є правочином, то правонаступництво правочином вважати не можна. правонаступництво слід розглядати як певний юридичний механізм похідного правонабуття, за яким до правонаступника переходять суб'єктивні права та обов'язки попередника. Контекстуальний аналіз ст. 512 ЦК свідчить, що як самостійна підстава заміни кредитора у зобов'язанні розглядається саме універсальне правонаступництво. Найбільш поширеними випадками універсального правонаступництва, що спричиняють заміну осіб у зобов'язанні, слід вважати припинення юридичної особи з правонаступництвом внаслідок злиття, приєднання, поділу чи перетворення (ст.ст. 104–107 ЦК) або спадкове правонаступництво (ст. 1216 ЦК). правонаступництво відрізняється від інших способів заміни осіб у зобов'язаннях насамперед тим, що права і обов'язки переходять в сукупності як єдине ціле і, як писав з цього приводу Д. І. Мейер, у складі всіх юридичних відносин правопередника³. Крім того, правонаступництво безпосередньо не спрямоване на заміну кредитора у зобов'язанні, воно лише має наслідком таку заміну, чого не можна сказати про інші випадки, зокрема про цесію. Це саме стосується й заміни боржника у зобов'язанні. Характеризуючи правонаступництво у контексті способів заміни осіб у зобов'язаннях, слід зазначити певну двозначність цього поняття, яке може бути як самостійним способом заміни, так і правовим результатом інших визначених у статті способів. Вищий господарський суд України (далі – ВГСУ) звертає увагу, що для цілей з'ясування правонаступництва у конкретних договірних правовідносинах слід виходити з того, що правонаступництво відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК України є самостійною підставою для заміни кредитора у зобов'язанні. Водночас ВГСУ застерігає, що доказами правонаступництва щодо окремого зобов'язання є відповідний договір, на підставі якого воно виникло, передавальний акт/розподільчий баланс та статут правонаступника. При цьому положення передавального акта/розподільчого балансу підлягають дослідженню судами на предмет визначення суб'єкта, до якого в результаті реорганізації перейшли права та обов'язки у відповідному зобов'язанні, а не на предмет закріплення того чи іншого договірних зобов'язання в передавальному акті/розподільчому балансі (п. 4 Інформаційного листа ВГСУ від 13 травня 2013 р. № 01-06/796/2013 «Про деякі питання реорганізації банків та розгляду справ у спорах, що виникають у виконанні господарських договорів»). Наведене роз'яснення свідчить про певні коливання судової інстанції в оцінці правонаступництва як способу заміни осіб у зобов'язанні.

Серед випадків заміни кредитора у ст. 512 ЦК міститься виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем). Ця норма кореспондується з нормами спеціального законодавства, зокрема ст. 11 Закону України «Про іпотеку». Наведена норма передбачає перехід до майнового поручителя прав кредитора за основним зобов'язанням у випадку задоволення вимог іпотекотримача за рахунок предмета іпотеки.

Заміна кредитора може здійснюватися також у випадку виконання обов'язку боржника третьою особою. Набуття всіх прав, що належали кредитору згідно із зобов'язанням внаслідок виконання третьою особою обов'язків боржника щодо цього кредитора, отримало назву суброгації. Відповідно до ст. 528 ЦК зобов'язання може бути виконане третьою особою, при цьому кредитор повинен прийняти виконання, запропоноване за боржника цією особою. Причому таке виконання не припиняє зобов'язання, але спричиняє заміну кредитора⁴. Суброгація має самостійний характер, її слід відмежовувати від суміжних правових категорій, зокрема від регресу та цесії. У результаті цесії з'являється новий кредитор, який має право вимагати від боржника сплатити неотриманий борг. Внаслідок суброгації первісний кредитор повністю отримав належне від суброганта і жодних вимог до боржника у нього немає⁵. Суброгантом може бути лише особа, яка виконала зобов'язання перед кредитором, в той час як при цесії цього від неї не вимагається. Головна відмінність суброгації від регресу полягає в тому, що при суброгації переходить зобов'язальне право, що вже існує, а регрес породжує нове право. При регресі змінюється не лише сторона раніше існуючого зобов'язання, а й саме зобов'язання. Як зазначив В. П. Янишен, регресні зобов'язання виникають лише тоді, коли боржник за основним зобов'язанням виконує його замість третьої особи або з вини третьої особи⁶.

На нашу думку, провідне значення серед підстав заміни кредитора, перелічених у ст. 512 ЦК, посідає відступлення права вимоги, тобто передача зобов'язального права за правочином. Аналізуючи цей спосіб більш ретельно, зауважимо, що з часу набрання чинності новим ЦК України істотно оновлено й уніфіковано термінологічний апарат цивільного права. Деякі поняття, що стосуються заміни осіб у зобов'язаннях на підставі правочину, мають фонетичну схожість, зокрема «відступлення», «відступка» тощо. Незважаючи на це, а також на той факт, що цивільні кодекси різних часів, інші законодавчі акти, судові рішення з конкретних справ, наукові джерела вживають (крім згаданих), терміни «уступка вимоги», «уступка прав», «поступка прав» (боргу), «поступка права вимоги», «відступка прав», «відступлення прав», «цесія», «цесія прав», «сінгулярна сукцесія», вважаємо ці терміни тотожними. При цьому, враховуючи термінологію ЦК України, застосовану у спеціальних нормах, визнаємо за доцільне застосування єдиного терміна – відступлення права вимоги. Звичайно, це не позбавляє можливості вживати в наукових працях, юридичних документах, нормативно-правових актах і синоніми цього поняття, об'єднуючи їх єдиним смислом. Крім того, законодавець сам допустив вживання синонімічних термінів, коли, формулюючи редакцію п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК зазначив: «передання кредитором прав за правочином», а далі в дужках: «відступлення права вимоги». Тобто, за смислом цієї норми, «передання прав» та «відступлення права вимоги» слід розглядати як рівнозначні поняття.

Правочин, в якому знаходить своє втілення відступлення зобов'язального права вимоги, має відповідати всім ознакам правочину. Його юридична характеристика – двосторонній, консенсуальний, він може бути як відплатним, так і безвідплатним. Крім того, цесії притаманні й специфічні риси – абстрактний та розпорядчий характер.

Цесія розглядається як двосторонній правочин, тому що для здійснення відступлення права вимоги необхідним і достатнім є волевиявлення двох осіб – цедента та цесіонаря, тобто первісного кредитора і нового, як набувача права вимоги. Заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника. При цьому у випадках, передбачених договором чи законом, як виняток із загального правила, встановленого ч. 1 ст. 516 ЦК, відступлення права вимоги вчиняється зі згоди боржника. Однак це не перетворює цесію з двостороннього на багатосторонній правочин.

Правочин з відступлення права вимоги є консенсуальним правочином, оскільки вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди з приводу всіх його істотних умов, зокрема щодо предмета цесії. Саме необхідність узгодження сторонами усіх істотних умов цесії, дотримання встановленої законом процедури відступлення права, у тому числі обов'язковість передачі новому кредиторові документів, що посвідчують право вимоги, необхідної інформації, створює консенсуальний характер уступки права вимоги, що прямо впливає зі змісту ст. 517 ЦК.

Отже, сам по собі факт передачі документів, як конклюдентна дія, без належного оформлення договору цесії, не може свідчити про його укладання цедентом та цесіонарієм і не тягне за собою заміну особи у зобов'язанні та перехід до останнього права вимоги⁷.

Однією з проблем, що виникають в судовій практиці, можна назвати наслідки виконання боржником свого обов'язку первісному кредиторові, яке закон відносить до належного виконання у випадку, коли боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора у зобов'язанні. Зважаючи на те, що новий кредитор несе ризик настання несприятливих для нього наслідків (ч. 2 ст. 516 ЦК), він може бути позбавлений можливості реалізувати своє право вимоги, залишаючись одночасно стороною (новим кредитором) у зобов'язанні, яке припинилося внаслідок його належного виконання, та боржником у новому зобов'язанні з купівлі-продажу цього права у первісного кредитора.

У випадках, коли право вимоги може передаватися в обмін на грошову суму або на інший еквівалент у вигляді речі, майна чи іншого майнового права, в тому числі права вимоги, обіг зобов'язальних вимог здійснюється за допомогою конструкції міни⁸. Стаття 716 ЦК з питань регулювання міни відсилає до правил про купівлю-продаж, якщо це не суперечить суті зобов'язання. Наведене стосується і ч. 3 ст. 656 ЦК, яка відносить до предмета купівлі-продажу право вимоги. Тобто міна прав є цілком припустимою не тільки з позиції загальних норм ЦК про зобов'язання, а й виходячи із законодавчих правил щодо окремих видів договорів.

¹ Постанова Верховного Суду України від 3 квітня 2013 р. по справі № 6-21цс13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31073119>

² Шестаков В. А. Цесія в російському громадянському праві: Дисс. ... канд. юрид. наук / В. А. Шестаков. – Волгоград, 2003. – С. 75.

³ Мейер Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 2. – 455 с.

⁴ Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комент. / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К.: Істина, 2004. – С. 381.

⁵ Красько И. Е. О суброгации // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 7. – С. 28–29.

⁶ Янишен В. П. До питання правової природи вимог страховика, пов'язаних із виплатою страхового відшкодування // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали науково-практичної конференції, присвяченій пам'яті професора О. А. Пушкіна (25 травня 2013 р.). – Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, Золота миля, 2013. – С. 141–144.

⁷ Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 11.03.2013 р. у справі № 18/1389/12 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30043141>

⁸ Новоселова Л. А. Сделки уступки права требования в коммерческой практике. Факторинг / Л. А. Новоселова. – М.: Статут, 2003. – С. 36.

Резюме

Пушай В. І. До питання про способи заміни осіб у зобов'язаннях.

У статті аналізуються теоретичні й прикладні проблеми способів заміни осіб у цивільно-правових зобов'язаннях. Здійснено аналіз способів залежно від низки критеріїв. Досліджено судову практику у спорах про заміну осіб у зобов'язаннях.

У роботі визначено окремі види способів заміни осіб у зобов'язаннях та їх особливості. Залежно від сторони, на боці якої вона здійснюється, виділено два види: заміна активної сторони зобов'язання – кредитора і заміна пасивної сторони зобов'язання – боржника. Звертається увага на недоліки правового регулювання заміни кредитора і заміни боржника у зобов'язанні. На основі аналізу норм цивільного законодавства запропоновано виділити наступні види заміни кредитора: умовні й безумовні, самостійні та несамостійні. До самостійних пропонується віднести відступлення права вимоги за правомочим (цесією), суброгацію, до несамостійних – виконання обов'язку боржника поручителем, заставодавцем (майновим поручителем).

Ключові слова: зобов'язання, заміна осіб у зобов'язанні, відступлення права вимоги, переведення боргу.

Резюме

Пушай В. И. К вопросу о способах замены лиц в обязательствах.

В статье анализируются теоретические и прикладные проблемы способов замены лиц в гражданско-правовых обязательствах. Проведен анализ способов в зависимости от группы критериев. Исследована судебная практика по спорам о замене лиц в обязательствах.

В работе определены отдельные виды способов замены лиц в обязательствах и их особенности. В зависимости от стороны, которая будет заменена, выделено два вида: замена активной стороны – кредитора и замена пассивной стороны – должника. Обращается внимание на недостатки правового регулирования замены кредитора и замены должника в обязательстве. На основании анализа норм гражданского законодательства предлагается выделить следующие виды замены кредитора в обязательствах: условные и безусловные, самостоятельные и несамостоятельные. К самостоятельным способам предлагается относить уступку права требования по сделке (цессию), суброгацию, к несамостоятельным – исполнение обязанности должника поручителем, залогодателем (имущественным поручителем).

Ключевые слова: обязательства, замена лиц в обязательствах, уступка права требования, перевод долга.

Summary

Pushay V. To question about methods of replacement of persons in obligations.

This article analyzes theoretical and applied problems methods of replacement of persons in civil legal obligations. An analysis is carried out method depending on different criteria. Investigational judicial practice in spores about replacement of persons in obligations.

The separate types of methods of replacement of persons are in-process certain in obligations and their feature. Depending on a side on the side of which it is carried out, selected two kinds: replacement of active side of obligation – creditor and replacement of passive side of obligation – debtor. Attention applies on the lacks of the legal adjusting of replacement of creditor replacements of debtor in an obligation. On the basis of analysis of norms of civil legislation it is suggested to select the followings types of replacement of creditor: conditional and absolute, independent and lacking in initiative. To independent it is suggested to take retreat of right in an action after cession, subrogation, to lacking in initiative is a duty of debtor performance by a guarantor, by a property guarantor.

Key words: obligation, replacement of persons, in an obligation, retreat of right in an action, translation of debt.

Отримано 27.08.2013